

УДК 393 : 929.7.035 (477.42) “18/19”

ПОХОВАЛЬНІ ТА ПОМИНАЛЬНІ ОБРЯДИ В СЕРЕДОВИЩІ “ОКОЛИЧНОЇ” ШЛЯХТИ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЖИТОМИРЩИНИ (кінець XIX – XX століття)

Ірина НЕСЕН

Музей народної архітектури та побуту України НАН України,
науково-дослідний відділ

У статті досліджуються питання структури й особливостей поховальних та поминальних обрядів “околичної” шляхти в селах північно-східної Житомирщини. На основі архівних, друкованих джерел та польових матеріалів відстежуються всі складові поховального ритуалу, його головні атрибути, часові терміни посмертних поминань, виокремлюються деякі реліктові явища, зокрема перевезення труни на саних, кінь як учасник похорону, звичасві погляди на поховальний одяг. Ще в першій чверті XX ст. похорон місцевої дрібної шляхти зберігав елементи соціальної стратифікації: вдягання жінкам верхнього плечового одягу з дорогих купованих тканин, використання шовкових хусток та деяких специфічних весільних атрибутів (килим, п’їрники, вінки) у похороні неодруженої молоді. На підставі розглянутих фактів авторка стверджує, що поховальний ритуал “околичної” шляхти, зберігаючи в цілому загальнорегіональну структуру, має й низку локальних особливостей.

Ключові слова: Полісся, “околична” шляхта, поховальний ритуал, обрядові атрибути, домовина, килим, каптан.

Одним з найпомітніших осередків служебної (“околичної”) шляхти на українських землях стала Овруччина: подібно як і в інших регіонах тут на зламі Пізнього Середньовіччя і Ранньомодерного часу навколо великокнязівського (королівського) замку оселяється низка боярських родів. Їх представники творять прошарок малозаможної служебної шляхти, яка мешкала в навколишніх (“околичних”) селах, виконувала військову й іншу службу на замкові потреби під зверхністю місцевого старости і з часом вже була зв’язана тісними родинними та корпоративними стосунками. Упродовж століть ці роди дрібної української шляхти, на думку Володимира Антоновича, завжди зберігали риси свого руського походження, православне віросповідання, мову та особливості побуту¹. Представники кожного роду зазвичай володіли і замешкували село, від назви якого й походило їх родове прізвище. Окремі такі села, що й досі відомі як

¹ Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1867. Ч. IV. Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. С. 3.

“шляхетські”, виникли ще в Середньовіччі, серед них: Мелені, Дідковичі, Сингаї, Бехи, Михайлівка, Васьковичі Коростенського, Недашки Малинського, Левковичі Овруцького районів Житомирської області²; більшість з них існує на теренах північно-східної Житомирщини і нині.

Студіювання побуту дрібних шляхетських родів, розселених на зазначеній території, та створення інтер'єру шляхетського житла в експозиції “Полісся” Музею народної архітектури та побуту України НАН України, спонукало автора розпочати вивчення родинних обрядів цієї соціальної групи³. Мета пропонованого дослідження, яке ґрунтується на архівних джерелах минулих століть та зібраних автором польових матеріалах^{*}, полягає у виявленні можливих особливостей поховальних і поминальних обрядів у середовищі “околичної” шляхти на тлі місцевих традиційних поглядів на смерть, поховання та поминання наприкінці XIX – XX ст. Загальновідомо, що уявлення про смерть, як завершальний акорд земного буття людини, у народній світоглядній традиції мають численні, своєрідні тлумачення й трактування. Серед них можна виділити кілька провідних тем: віщування та передбачення смерті, підготовка до неї, помирання й поховання, поминання посмертні та річні. Отже, розглянемо фактичний матеріал у зазначеній послідовності.

* * *

Віщування смерті, підготовка до неї. За місцевими уявленнями, найчастіше інформацію про наближення смерті людина набувала уві сні. Такими провісниками були окремі представники тваринного світу та деякі побутові предмети. Серед тварин – це, насамперед, корови (“*Як сниться, що хтось товар жене на пашу – на покійника*”⁴) або коні певної масті (“*Чорніє коні – болєзнь, красніє – так собі, а б’їліє – харашо*”⁵). Схоже значення мали уві

---

² Томашевський А. П. Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство). Дисертація [...] кандидата історичних наук. Київ, 1993. Т. 2. С. 319–320.

³ Аналіз особливостей шляхетського весільного дійства в контексті загальної традиції краю див.: Несен І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу // Народна творчість та етнографія. Київ, 2004. № 6. С. 91–97.

* Основу використаних у розвідці польових матеріалів склали записи, здійснені в “шляхетських” селах (це, зокрема, села Бехи, Васьковичі, Каленське, Корма, Купеч, Мелені, Михайлівка, Ходаки, Щорсівка Коростенського району, село Бовсуни Лугинського району, село Недашки Малинського району та село Можари Овруцького району Житомирської області). Ці матеріали дозволяють відстежити побутування різних явищ поховальної та поминальної традицій як типово регіональних або локальних (шляхетських).

⁴ Записано в селі Вишевичі Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Василенко, 1932 р. народж. Тут і далі посилання на записи, здійснені нами, подаємо без зазначення авторства. Також не вказуємо область у посиланнях на записи, здійснені в населених пунктах Житомирської області.

⁵ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

сні бджоли: “Пчоли – недобре. Як у вісні рой утече, значить, якійсь пакойнік утече, як рой летасє, то на болєзнь”⁶. Очікували неприємностей і тоді, коли снилися померлі родичі: “Якось мені сниться свєкруха, яка питала, як пройти до хати тітки Лїди (родички респондента. – І. Н.). А я і кажу: “Хїба ж Ви самі не знаєте? Через городи, на сусїдню вулицю”. На ранок прокинулась і чую, що тітки Лїди нема”⁷. Серед предметів, пов’язаних з небезпекою, а інколи навіть зі смертю, у народі виокремлюють дрова, глину, землю: “Глина, дрова – то недобре. Якось сниця мені покойний чоловік. Каже: “Я нарізав лісу, давай построїм хату. Я тобі тут одну стїну одорву і свою построю. Тут же дорогою на роботу коні покалічили мені ногу”⁸. У зазначеній частині Полїсся також добре збереглися давні за походженням уявлення про те, що смерть у сновидіннях з’являється у вигляді жниці, жнив, стиглого колосся. У повсякденному житті побутували й поведінкові табу, порушення яких могло призвести до смерті: зокрема, заборона класти хлїб на столї перевернутим низом уверх⁹. Коли людина, особливо лїтня, довго хворїла, то близьку смерть вбачали в її оберненні обличчям до стїни¹⁰.

Для прощення гріхів на тому світі доброю ознакою вважали відхїд у “той світ” у період від Великодня до Ушєстя (Вознесїння). Водночас скрізь на теренах Полїсся остерїгалися смерті на “русальному” тижні: “Хто помре на тижні після Тройци – буде русалкою”¹¹. До речі, “русалкою” могли стати як жінки, так і чоловіки (останніх у цьому випадку називали “росалами”)¹².

Етнографїчні матерїали кінця ХІХ – початку ХХ ст. засвідчують: зазвичай для майбутньої труни людина готувала лише дошки (сосновї, спорадично дубовї): “Склепи в селї робили тїльки жїдам, а своїм труну, гроб”¹³. Однак, маємо й інші свїдчення: “Заможні люди або як помиралї діти, крім труни, робили дубовий склеп (зрубну клїть. – І. Н.)”¹⁴. Інколи траплялося, що труну робили

---

⁶ Записано від того самого інформатора.

⁷ Записано в селї Вишевичї Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Василенко, 1932 р. народж.

⁸ Записано в селї Меленї Коростєнського району в 2000 р. від Миколи Михайловича Васяновича, 1925 р. народж.

⁹ Записано в селї Українка Малинського району в 1996 р. від Тєтяни Михайлівни Іванїченко, 1914 р. народж.

¹⁰ Записано в селї Межилїски Народицького району в 1996 р. від Ольги Іванівни Рябенко, 1919 р. народж., та Ольги Петрівни Максютї, 1929 р. народж.

¹¹ Записано в селї Обиходи Коростєнського району в 1996 р. від Параски Лазарівни Ткаченко, 1922 р. народж.

¹² Про типологію русальних традицій на теренах Полїсся див.: *Кутельмах К.* Русалки в повір’ях полїщуків // Записки Наукового товариства іменї Шевченка. Львів, 2001. Т. ССХЛІІ: Праці Секції етнографїї і фольклористики. С. 87–153.

¹³ Записано в селї Корма Коростєнського району в 1996 р. від Віри Лаврїнівни Закусило, 1914 р. народж.

¹⁴ Записано в селї Недашки Малинського району в 1996 р. від Марїї Іллївни Вербицької, 1922 р. народж.

ще за життя. Її наповнювали зерном і тримали на горищі хати або у надвірному господарському приміщенні. Про це свого часу писав один із дослідників Середнього Полісся: “І зараз господарі завчасно виготовляють собі домовини”¹⁵. Ця традиція, ймовірно, є похідним явищем від архаїчного способу поховання у видовбаних колодах. Нині про останні маємо лише поодинокі свідчення, завдяки яким і стає зрозумілою причина побутування в минулому звичаю заздалегідь готувати домовину: “Є старі наші перекази, що наших древніх людей у колодах липових ховали... Розказували ще, що використовували і дерев’яніє цвахі. І робили плашку або плашму, що нею накривали колоду (і. – І. Н.) тими дерев’яними цвахами (прибивали. – І. Н.). Ціє колоди довбать тяжко, то їх наперед робили”¹⁶. Проте за археологічними даними труну із товстих дошок виготовляли тут уже в княжу добу (в IX–XIII ст.)¹⁷. Загалом, серед сільських традицій побутувало визначальне правило – за виготовлення труни (як і за викопування ями) грошей ніколи не брали, тож якісь матеріальні чинники не могли впливати на час її приготування.

Смерть і поховання. У народній уяві місце смерті мало емоційне забарвлення: “Дай, Боже, добру смерть, щоб на своїй лаві вмерти”¹⁸. Натомість час смерті, на противагу шлюбному часові, визнавався категорією нейтральною: “Смерть і родини не глядять години”¹⁹. Помираюча людина насамперед потребувала тиші, спокою. Передсмертну агонію в народі називали “конанням”, і найгіршим для помираючого вважалося її порушення живими, чиї плачі “перебивали” відхід душі в інший світ і посилювали страждання. Для полегшення смерті людині до рук завжди давали свічку. Досить часто інформатори стверджують про те, що свічка мала бути стрітенською (“громнична”, “громовіца”, “стречана”), спорадично – різдвяною (“принесену од всенощної на Роздво”) ²⁰.

Загальновідомим у краї способом полегшити вмирання було покладення людини на землю: “Один чоловік у селі важко помирав, а під кінець побачив бісів, злякався, вискочив у сіни, там і кончився”²¹. Важка смерть найчастіше

¹⁵ Червяк К. Шляхта околиць на Коростенщині. Коростень, 1927. С. 18.

¹⁶ Записано в селі Бовсуни Лугинського району в 2006 р. від Ананія Олексійовича Бовсуновського, 1927 р. народж.

¹⁷ Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ, 1993. С. 25.

¹⁸ Лук’янов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАНФ ІМФЕ), ф. 15 (Василь Григорович Кравченко), оп. 3, спр. 215, арк. 80.

¹⁹ Записано в селі Обиходи Коростенського району в 1996 р. від Параски Лазарівни Ткаченко, 1922 р. народж.

²⁰ Записано в селі Іванівка Малинського району в 1996 р. від Ольги Герасимівни Снітко, 1905 р. народж.

²¹ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

свідчила про тяжкі гріхи або про практиковане за життя знахарство: “Важко помирала та (людина. – І. Н.), що знає, бо пагане виучила (тобто відьма. – І. Н.)”²². У цьому випадку також часто відривали декілька дощок (“стелин”) від стелі. Однак побутували і менш відомі, локальні заходи: “Як відьма не могла сконать, брали сіно з горища або де корова стояла і клали коло неї”²³.

Важка і тривала агонія траплялася не лише серед чаклунок і знахарок, а й серед звичайних селян. Тоді також вдавалися до певних магічних дій: “Як людина не чаклунка, але тяжко вмирала, то брали зажинок-вінок (його від жнив до Маковея тримали на покуті, тоді святити), з нього виймали дев’ять колосків, перев’язували дев’ятьма нитками з нита (ткацького начиння. – І. Н.), клали під голову”²⁴. Такі дії мали на меті полегшити і пришвидшити смерть. З цією ж метою зрушували стіл з місця: “Як людина не може вмерти, то стіл здвигаютъ”²⁵.

Обов’язковим у такі моменти вважалося випрошування пробачення у родичів та односельців. Небіжчика поліщуки означували по-різному: “покойник”, “небіжчик”, “мертвець”. Якщо після смерті його очі були не заплющеними, то на них клали п’ятаки або смикали покійника за мізинний палець²⁶.

Спорядження у труну (на “той світ”) – це важливий етап поховального обряду. Спершу померлого обмивали. Для цього кликали переважно сусідів, оскільки рідним не годилося робити цього. За це давали сусідам хустки або щось з одягу померлого (с. Бехи)²⁷. Вода, якою вмивали небіжчика, вважалася для живих вкрай небезпечною і шкідливою. Тому серед поліщуків загалом і шляхти зокрема й досі побутує переконання: хто вступить у таку воду – тяжко хворітиме (“Як хто вступне да боліє”)²⁸. З цієї причини її завжди виливали у недоступних для живих місцях: “де люди не ходять” чи “на речку”²⁹, “де тини сходяця”³⁰, “де

---

²² Записано в селі Іванівка Малинського району в 1996 р. від Ольги Герасимівни Снітко, 1905 р. народж.

²³ Записано в селі Межиліски Народицького району в 1996 р. від Ольги Іванівни Рябенко, 1919 р. народж., та Ольги Петрівни Максюті, 1929 р. народж.

²⁴ Записано в селищі міського типу Базар Народицького району в 1996 р. від Катерини Василівни Гот’є, 1939 р. народж.

²⁵ Записано в селі Обиходи Коростенського району в 1996 р. від Параски Лазарівни Ткаченко, 1922 р. народж.

²⁶ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

²⁷ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 81.

²⁸ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

²⁹ Записано в селі Михайлівка Коростенського району в 2000 р. від Марії Іванівни Костюшко, 1931 р. народж., та Ярини Григорівни Тищенко, 1915 р. народж.

³⁰ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

худоба не ходить”³¹ тощо. Відтак мерця вдягали. За свідченнями інформаторів, до смерті (як і до народин) ніяким одягом завчасно не запасалися³². Так званого “вузла на смерть” почали готувати лише, приблизно, із середини ХХ ст.

Поховальний одяг заслуговує окремої уваги. Зокрема, за звичаєм, що його дотримуються в регіоні й досі, померлого одягали у вбрання, компоненти якого зберігали від весілля: *“На смерть шось держали од весілля, хоч і весь одяг”*³³. Інколи це були лише весільні постолі³⁴. У першій чверті ХХ ст. спорадично побутувала традиція зберігати до смерті “адамашкові” каптани, в яких вінчалися³⁵.

Існували місцеві погляди й щодо типу одягу, в якому померлого виряджали на “той світ”. Так, жіноча сорочка мала бути лише додільною, *“шоб тіло не ділилось по половині”*³⁶, або: *“Кажуть, шо ховать треба в додольних сорочках, бо як на том світє будеш ходить, то нижня частина загубіца”*³⁷. Одягнувши сорочку, в ній виставляли вишитий на кутах відкладний комірець, *“шоб відно нашітенький ковнерик сорочки”*³⁸. До речі, в минулому орнаментальний мотив на комірці був важливим маркером родової приналежності “околичної” шляхти. Натомість у вовняні запаски, поширені серед цієї верстви поліського населення, жінок-покійниць не вдягали: *“Як накласти небожчиці запаску, то в ній після смерті тяжко ходить. Фартух легшій, а там уже одяг не зміниш лето й зиму”*³⁹. Крім традиційного комплексу вбрання, в який одягали покійницю (фартух, пояс, онучі, “цибалки” чи “кімбалки”, чепець, хустка, зав’язана назад – “у бабку”, чи дві хустки, зав’язані “у молодицю”), у труну ще клали окремі запасні компоненти, зокрема фартух, сорочку, спідницю, *“шоб була перемена”*. Притому поясний одяг також був не вовняним, а фартухи – *“перебіраниє на полотні”*. Фартух як запасний компонент вбрання клали у труну обов’язково: *“Було таке, шо одній небожчиці не вклали фартуха, то*

---

³¹ Записано в селі Мелені Коростенського району в 2002 р. від Галини Василівни Грищенко, 1941 р. народж.

³² Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

³³ Записано в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.

³⁴ Записано в селі Старий Дорогинь Народицького району в 2001 р. від Надії Іванівни Лаворчук, 1920 р. народж.

³⁵ *Черв’як К.* Шляхта околиць... С. 16.

³⁶ Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

³⁷ Записано в селі Можари Овруцького району в 2005 р. від Олени Степанівни Воробей, 1923 р. народж.

³⁸ Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

³⁹ Записано в селі Можари Овруцького району в 2005 р. від Тетяни Іллівни Можаровської, 1917 р. народж.

вона приснилась і сказала, щоб передали фартух кимось із померлих. Біліє фартухи ткацкіє з переборами. Або треба одгребти ямку коло могили і загребти туди фартуха”⁴⁰.

Інколи шляхта дотримувалася обмеження щодо кольору головного убору померлого: “Небожчиці у труну не можна одягати червоної хустки, бо будуть молоді родичі вмирати”⁴¹. Головний убір (козирок, шапку) чоловікам на голову не одягали, клали “в труну коло боку”, а на руку зав’язували білу хустину (с. Бехи)⁴². Загалом, небіжчиків одягали у світлий одяг: за місцевими уявленнями, від темного буває більше вогню на тому світі, коли людина горітиме за гріхи. З цієї ж причини в більшості обстежених сіл небіжчиків не взували (с. Бехи)⁴³. Усі вузли і гудзики на одязі залишали не зав’язаними / не защепленими. Якщо померлий чоловік нещодавно хрестив чиєсь дитя і не отримав від “породілі” традиційного в досліджуваному краї подарунка у вигляді пирогів і сорочки, то їх також клали в труну.

За окремими деталями відрізнялося спорядження на “той світ” неодруженої молоді, літніх людей, а також дітей. Так, літнім особам у труну клали ковінку, а дітям – фрукти, передусім яблука. Невінчаним парубкам зав’язували на руці шовкову хустку. Аналогічними хустками оббивали внутрішню частину їхньої труни. Дівчатам розплітали коси, а на палець одягали каблучку (с. Бехи)⁴⁴. У ноги стелили рушник. Про невінчану пару, котра не взяла шлюб, казали, що на тому світі вона не зустрінеться⁴⁵.

Одягнутого померлого вкладали на причілковій лаві, застеленій килимом (у шляхти) або “рядюгою” (переважно у селян), головою до образів. Обов’язково під голову клали подушку, наповнену посвяченим на Трійцю зіллям. Серед трав були, зокрема, “марена” і “тоя” – отруйні рослини, які, за місцевими уявленнями, відганяли всякі нечисті сили, зокрема померлих, котрі з різних причин починали “ходити” після смерті: “Як вмер хлопець, а дівка осталася і затужила за їм, і прикаснувся він і ходить, наче вон живій. Мати їй сказала, що треба марени і тої і накурить. Вон пішов і вже не подійде до її та й каже: “Коли б не марена да не тоя, до була б дівчина моя”. Чміхнуло – і все, больш не ходив”⁴⁶. Крім того, зазначені рослини полегшували тривалу агонію:

---

⁴⁰ Записано в селі Васьковичі Коростенського району в 2005 р. від Марії Дмитрівни Васьківської, 1927 р. народж.

⁴¹ Записано в селі Українка Малинського району в 1996 р. від Тетяни Михайлівни Іваніченко, 1914 р. народж.

⁴² Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 81.

⁴³ Там само. Арк. 82.

⁴⁴ Там само. Арк. 81.

⁴⁵ Записано в селі Іванівка Малинського району в 1996 р. від Ольги Герасимівни Снітко, 1905 р. народж.

⁴⁶ Записано в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.

“Щоб чоловік довго не мучився, кладуть під голову свячене зілля – марену і тою, викидають з-під голови подушку з курячим пір’ям” (с. Бехи)⁴⁷. На Коростенщині використовували також м’яту, васильки, айр (“татарник”, “тетерник”, “лепешняк”, “опуцьки”, “кукли”, “куклин’ї”), канупер (“кануфер”), звіробій, цмин (“росходнік”), півонію, на Овруччині – волошку, шовкову траву, жовту лілію (“коскі”): *“Те зілля кожне складає собі про смерть – у подушку, в труну настилають”*⁴⁸.

Окрім звичних у земному житті предметів, що могли знадобитися померлому в потойбічному світі, та свяченого зілля в труну часто клали й деякі інші атрибути. Вони також мали сприяти його упокоєнню та запобігти вже згаданому перетворенню на такого, що “ходить” і “лякає” живих односельців, адже на тому світі кожний померлий мав знайти своє місце. З цією метою тут широко застосовувався самосійний польовий мак-“відун”: *“Щоб не боялись, то нав’яжи вузлик маку і поклади йому під бок. Вон покуль мак поличить, ніхто не буде лекать. Треба відун брать, а як нема, то городній”*⁴⁹. Мак сипали передусім померлим наглою смертю: *“Як повісиця хто в хаті, то сиплют у домовину мак-відун, щоб вон (померлий. – І. Н.) не прийшов до дом”*⁵⁰. Цим же маком обсіпали й хату, якщо після смерті померлий часто снівся⁵¹. Щоб він не почав “ходити”, до низки інших магічних дій вдавалися й під час похорону: *“Як небожчик дає якусь посторогу (негативні ознаки. – І. Н.), то б’ють стекло да сиплют кругом хати і мак несут на могилу да сиплют”*⁵². Маємо свідчення також про те, що з цією ж метою в домовину клали мідні гроші зі словами: *“На тобі, мамо, гроші – щитай, а до хазяйства нічого не май”*⁵³.

Померлого не годилося залишати самого у хаті, його треба було оплакати (с. Бехи)⁵⁴. Ночівля при ньому вважалася богоугодною справою: *“Хто ночує при померлому, тому гріхи прощаються. Казали, що треба іти до темної*

---

⁴⁷ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 82.

⁴⁸ Записано в селі Велідники Овруцького району в 2005 р. від Ганни Дмитрівни Подкур, 1927 р. народж.

⁴⁹ Записано в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.

⁵⁰ Записано в селі Можари Овруцького району в 2005 р. від Тетяни Іллівни Можаровської, 1917 р. народж.

⁵¹ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

⁵² Записано в селі Можари Овруцького району в 2005 р. від Тетяни Іллівни Можаровської, 1917 р. народж.

⁵³ Записано в селі Макалєвичі Радомишльського району в 1996 р. від Марії Микитівни Вовк, 1926 р. народж.

⁵⁴ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 81.

ночі (номінування померлого. – І. Н.)⁵⁵. У хаті, де лежав мерць, не віталися, лише хрестилися на порозі. Увійшовши, мертвого цілували в руку, інколи, звертаючись до нього, казали: “Слава Богу”⁵⁶. Спілкування із небіжчиком завжди передбачало низку оберегових заходів: “Як приходиш у хату до покойніка, та зненацька глянеш на нього, то зразу в челюсті (пічні. – І. Н.) подивись, щоб не стояв в очах. І од голови до ног треба дивиця. За ноги мона браця”⁵⁷. Водночас контакт із ним міг сприяти лікуванню деяких хвороб. Так, людина із зубним болем, зайшовши до хати, пробувала вкусити мертвого за носа або на його нозі стиснути пальця, щоб зуб занімів (с. Бехи)⁵⁸. Широко побутувало в шляхти досліджуваного краю лікування різних новоутворень, зокрема бородавок, шляхом обведення хворого місця мізинним пальцем лівої руки померлого: “Мати наша померла і одна дівчина мала на носі шось налитеньке і вона брала у матері фартуха і обводила ним те місце і не стало (зникло. – І. Н.)”⁵⁹; “Мізинним пальцем покойного чертили, у кого гуля була; як завмер цей покойнік, так щоб воно завмерло”⁶⁰. Ночівля біля мерця завжди супроводжувалася читанням Псалтиру, на сьомій канфізі якого починали вечерю, що мала назву “вмерлини”. Вечеря зазвичай була пісною і складалася щонайменше з трьох страв, які разом з усіма ложками залишали до ранку на столі при запаленій свічці.

Наступного дня вранці померлого перекладали в труну і завершували його спорядження. На дно домовини, насамперед, сипали частину стружок і застеляли їх сіном. Решту стружок від дощок, з яких виготовили труну, спалювали у дворі, оскільки вважали: якщо спалити їх у печі, то вона стане холодною (с. Бехи)⁶¹. У домовину померлого перекладали, тримаючи за полотно, на якому він лежав на лаві впродовж ночі: “Так за льон і в труну перекладали, бо льон то з Божої свічі, хто на йому лежить, того не будуть лаять на цьом світі”⁶². Крім того, під плечі покійника клали ще невеликий клаптик полотна, вважаючи, що з

---

⁵⁵ Записано в селі Любовичі Малинського району в 1996 р. від Єви Ничипорівни Трохименко, 1926 р. народж.

⁵⁶ Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської 1931 р. народж.

⁵⁷ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

⁵⁸ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 82.

⁵⁹ Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

⁶⁰ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

⁶¹ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 86.

⁶² Записано в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.

нього він пошіє собі торбинку (для того, щоб носити пісок на тому світі). Чим меншим буде клаптик полотна, тим меншою буде торбинка: *“Щоб таку малу торбу пошити, щоб пісок не носити”*⁶³.

Перед виносом мерця з хати для годування душі на “застольне” вікно ставили посуд з водою, коливом, а також клали хустинку, хліб і навіть сіль⁶⁴. Інколи робили це перед проведення поминального обіду. Вибір зазначеного місця тутешні інформатори пояснювали тим, що біля цього вікна лежав померлий. Натомість традиція ставити посудину з водою на вікно була пов’язана з уявленнями про те, що після похорону душа покійника ще залишається в хаті: *“На окне коливо держали девять день. Бо до цього душа в хаті. А як надпадає у чарочці вода, то треба вранці доливати чистою водою, кажуть: “Це душа надпиває,”*⁶⁵. Місцеві селяни вірили: воду можуть споживати й інші душі, які до дев’яти днів відвідують померлого у хаті. Тут серед населення і сьогодні побутують переконання: від дев’ятого до сорокового дня душа літає по всіх місцях, де людина бувала впродовж життя, а після цього приходиться до хати й остаточно йде в інший світ⁶⁶. Поліська традиція зберігає декілька термінів зберігання такої води. Щодо неї, вочевидь, поєдналися як християнські, так і дохристиянські вірування, про що йтиметься нижче.

Під час виносу тіла виконували низку обрядових дій, спрямованих на охорону житла від впливу померлих, які могли спричинити смерть інших членів родини, мешканців цієї хати. Для запобігання цьому труну кропили свяченою водою, обсівали житом, кількома колосками із “зажинка” – *“щоб не зводився хліб”*⁶⁷. Поганим для рідних небіжчика вважалося тривале його оплакування, що, за тутешніми уявленнями, призводило до психічних розладів і нервових хвороб. Останні визначалися як “стояння померлого” в очах у живих, їхнє “скупання” за ним. Щоб уникнути цього, родичам радили перед виносом тіла з хати сісти на те місце, де лежав покійник: *“Щоб не стояв в очах, треба постіль померлого бистренько на сторону ховать і сісти на те місце, де він лежав. Колись казали, що треба в діжку п’їкалну дивиця, але то давно (було. – І. Н)”*⁶⁸; *“Як чоловіка виносять – жонка шоб сіла, дитячко вмерло – мати*

---

⁶³ Записано в селі Вирва Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Стельмах, 1923 р. народж.

⁶⁴ Записано в селі Корма Коростенського району в 1996 р. від Віри Лаврінівни Закусило, 1914 р. народж.

⁶⁵ Записано в селі Каленське Коростенського району в 2000 р. від Ольги Федорівни Палюшкевич, 1917 р. народж.

⁶⁶ Записано в селі Іванівка Малинського району в 1996 р. від Ольги Герасимівни Снітко, 1905 р. народж.

⁶⁷ Записано в селі Бехи Коростенського району в 2000 р. від Любові Юхимівни Бех, 1918 р. народж.

⁶⁸ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

*шоб сіла на те місце, шоб не скучно було*⁶⁹. Рекомендувалося також подивитися на його ноги⁷⁰.

Нині вже напівзабутим і деконструйованим у досліджуваному краї є звичай тричі торкати труною порога, який у цьому випадку посипали зерном, а вийшовши з помешкання, швидко зачиняли двері на знак прощання померлого з хатою⁷¹. Інколи на двері чіпляли тканину червоного кольору. У дворі ж небіжчику символічно віддавали на “той світ” частину худоби (відчиняли двері хлівів, “шоб худоба не зводилась, як померлий хазяїн буде жалкувати за своїм господарством”), подекуди – і частину садовини (“в саду з кожної яблуні, груші зламували гіллячку до низу, шоб не сох садок”⁷²). Родичі небіжчика тричі просили вибачення за нього в односельців – у хаті, на дворі та на могилі.

Дорога до кладовища у місцевому світогляді пов’язувалася з виконанням певних правил. Похоронну процесію не можна було спостерігати з вікна, у зв’язку з чим усі сусіди виходили з хат для прощання: “Коли несуть мертвеця, не дивляця у вікно, а виходять проти нього, щоб на том світі він вийшов проти тебе зо свічкою. На воза з домовіною садовлять дітей (рідних)” (с. Бехи)⁷³. Причому обов’язково будили немовлят, “щоб не заснуло навіки”. Щодо малих дітей існувала низка й інших заборон: “З дитиною (до року. – І. Н.) можна іти на похорон лише після того, як воно хоч раз побуває на весіллі. Як маленьке родилось і не побуло на весіллі, то хай і у свого похорон, а не пойдеш. Як вмерла у когось сестра або брат і мале дитя, ще йому году нема і хтось із сусєдов женився, то хоч піди постой на весіллі із цим дитятком, то тоді уже можеш іти і на похорон. А як ні, то і на похорон не можна”⁷⁴.

У поховальних обрядах Коростенщини ще на початку ХХ ст. побутували й деякі інші реліктові явища. Серед них, зокрема, традиція перевезення до могили труни на санях, а також участь у похороні неодруженого парубка коня, застеленого килимом, або кінних вершників, що супроводжували процесію: “При похороні хлопця вели кілька пар коней, покритих килимами, заперезаних крайками. Окремо кілька верховців з чорними хустками, з рушниками через

---

⁶⁹ Записано в селі Корма Коростенського району в 1996 р. від Віри Лаврінівни Закусило, 1914 р. народж.

⁷⁰ Записано в селі Сарновичі Коростенського району в 2000 р. від Марії Захарівни Доманчук, 1930 р. народж.

⁷¹ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.; в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.; в селі Обиходи Коростенського району в 1996 р. від Параски Лазарівни Ткаченко, 1922 р. народж.

⁷² Записано в селі Мелені Коростенського району в 2002 р. від Галини Василівни Грищенко, 1941 р. народж.

⁷³ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 85.

⁷⁴ Записано в селі Корма Коростенського району в 1996 р. від Віри Лаврінівни Закусило, 1914 р. народж.

плечі. Один із них з чорним прапором в руках. У коней в гривах червоні стьожки. На хоругвах і хресті теж рушники” (с. Липляни)⁷⁵. Спогади про цей звичай зберігся й досі: “Як ховали хлопця, стелили кіліма на коня і на нього маршалок сідав. Два коня так убірали і два маршалкі було, вони саміє першіє їхали, рушниками пов’язаніє. А як дівку ховали, то коня не рядили”⁷⁶; “Як хлопець нев’інчаний помре, то єде верховець попереду, а двоє по боках. Коні заслані гарними радюжками або кілімами. Верховець перев’язаній чорними хустками”⁷⁷. Також вдалося виявити інший елемент цього звичаю, згідно з яким під час ходу похоронної процесії вершник заїжджав до хат: “Як умирав молодий хлопець, то не лише подводу застеляли радюжкою, а і запряжених у неї коней капою. На іншого коня сідав молодий хлопець, руку йому зав’язували хусткою, він на коні заїжджав дорогою до хат”⁷⁸. Прикметно, що у місцевому весіллі існував аналогічний звичай введення коня до хаги⁷⁹, проте в похороні кінь виступає, передусім, медіатором між тим і цим світами⁸⁰. Вочевидь саме він, за міфологічними уявленнями минулого, супроводжував душу померлого господаря до царства мертвих. Тему супроводу конем померлого, як цілком архаїчну, зустрічаємо й у ритуальній традиції деяких інших народів, зокрема осетин⁸¹. Не можемо стверджувати лише, чи відповідна традиція була розповсюджена на Житомирщині виключно серед шляхти. Але ймовірно найдовше вона збереглася в шляхетських селах саме тому, що в минулому шляхтичі несли військову службу кінно.

Виокремлення похорону неодружених виявлялося і в традиції перенесення труни з покійником до кладовища лише на руках⁸². Для таких небіжчиків виготовляли й певний набір весільних атрибутів шлюбно-правової санкції – коровай, який у шляхетських селах часто замінював коржик-“п’їрник”, деревце або вінки (у шляхти): “Дорогою дружок ніс в’єльце з вишні”⁸³. Обраним на

---

⁷⁵ Червяк К. До похоронних звичаїв у так званої околичної шляхти на Коростенщині // НАНФ ІМФЕ, ф. 1, оп. 4, спр. 249, арк. 1; *Його ж.* Шляхта околиць... С. 18.

⁷⁶ Записано в селі Михайлівка Коростенського району в 2000 р. від Марії Іванівни Костюшко, 1931 р. народж., та Ярини Григорівни Тищенко, 1915 р. народж.

⁷⁷ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

⁷⁸ Записано в селі Межиліски Народицького району в 1996 р. від Ольги Іванівни Рябенко, 1919 р. народж., та Ольги Петрівни Максюті, 1929 р. народж.

⁷⁹ Несен І. Культурні символи давнини: кінь у весільному ритуалі (за матеріалами Центрального Полісся) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2003. Вип. 3. С. 263–268.

⁸⁰ Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). Львів, 2003. С. 98–104.

⁸¹ *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос и мифология. Москва, 1976. С. 42.

⁸² Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

⁸³ Записано в селі Вишевичі Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Василенко, 1932 р. народж.

цей випадок “боярм” і “дружкам” пришивали квітки⁸⁴. Хлібні вироби, виготовлені у зв’язку зі смертю невінчаних, ділили на могили, натомість при похороні інших померлих хліб віддавали копачам ями.

Під час похоронного ходу традиційно зупинялися на перехрестях (“роходніх дорогах”). Зупинялися і біля дворів родичів, причому виносили стіл, клали на нього хліб, мед та ікону. Підходячи до столу, тричі просили вибачення в померлого: *“Кума просить прощення”. “Бог простить”* – відповідали за нього⁸⁵.

За місцевими уявленнями, померлі душі зустрічали похоронну процесію вже у воротах кладовища. Тому родичі попереднього покійника намагалися йти першими, бо небіжчик зустрічав їх на вході до “могилок”. Рідні ж новопреставленого заносили до хати родичів попереднього щось із їжі⁸⁶. Щоб живі, передусім діти, довго не журилися і не плакали, їм тричі сипали за комір пісок із могили зі словами: *“Як замерла ця яма, так щоб замерла пам’ять, щоб в очах нічого не стояло”*⁸⁷. Вагітні та матері, котрі втратили першу дитину, у похороні участі не брали зовсім.

В яму кидали землю і мідні гроші та деякі атрибути похорону – колоски, якими кропили присутніх, шнурок, котрим зав’язували померлому руки (ноги). Щоправда, шнурок часто не закопували, а забирали до хати, *“щоб корови ніхто не видоїв або ноги їй в’язали, щоб не билася”*⁸⁸; *“Шнурок в’язали телиці, яку вперше доїли, щоб сумирна була. Шнурок цей своїм помагає, а як заберуть чужі, то у хаті померлого будуть сварки і хвороби”*⁸⁹. Відповідний шнурок також міг вгамувати людську агресію: *“Шнурок, як чоловік б’ється, до вишють йому, щоб носив, да кажуть: “Щоб ти тоді на мене подняв руку, коли цей мертвий підніме,”*⁹⁰. Отже, шнурок померлого впливав на поведінку як людей, так і худоби. У цьому контексті варто нагадати, що окремі хвороби корів лікували рослинами, збираючи їх на кладовищі: *“У одної корови*

---

⁸⁴ Записано в селі Мелені Коростенського району в 2002 р. від Галини Василівни Грищенко, 1941 р. народ.

⁸⁵ Записано в селі Макалевичі Радомишльського району в 1996 р. від Марії Микитівни Вовк, 1926 р. народж.

⁸⁶ Записано в селі Вишевичі Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Василенко, 1932 р. народж.

⁸⁷ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.; в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

⁸⁸ Записано в селі Беги Коростенського району в 2000 р. від Любові Юхимівни Бех, 1918 р. народж.

⁸⁹ Записано в селі Межиліски Народицького району в 1996 р. від Ольги Іванівни Рябенко, 1919 р. народж., та Ольги Петрівни Максюті, 1929 р. народж.; в селі Сарновичі Коростенського району в 2000 р. від Марії Захарівни Доманчук, 1930 р. народж.

⁹⁰ Записано в селі Каленське Коростенського району в 2000 р. від Ольги Федорівни Палюшкевич, 1917 р. народж.

було багато бородавок, то баба-знахарка казала: “Заїдьте на могилки і назбирайте шишок на могилі і напарте тих шишок і пару раз змійте вим’є корові і згінуть бородавки.”⁹¹

Окремо ховали самогубців (“в’ішалников”) – у минулому лише на роздоріжжях (“росходніх” дорогах), а пізніше – в кутку кладовища. Тут же знаходили свій останній притулок і нехрещені діти. Проходячи повз такі місця, годилося кинути на них палицю: “Як ідеш там, то за боком дороги палку клали”⁹². Тих же покійників, що починали “ходити”, викопували і палили (с. Бехи)⁹³, або ж забивали в їхні могили кілки з осики.

Повернувшись з кладовища, у дворі мили руки, а в хаті терли їх об комин, щоб у помешканні не було бліх⁹⁴.

Посмертні поминання. Поминальні заходи розпочиналися відразу після похорону і мали передусім характер спільних трапез чи пригощань у пам’ять померлого. У деяких селах першого дня пекли кулясті коржики і роздавали їх дітям⁹⁵. Інколи годилося нести на похорон їжу. Однак у шляхти цей звичай не побутував – їжу вони носили лише на весілля⁹⁶. Проте в багатьох випадках зафіксовано масове пригощання під час похорону вже згаданими коржиками-“пірниками”⁹⁷.

Цикл поминальних колективних трапез розпочинався з поховального обіду. Він обов’язково був гарячим, і готували його в хаті померлого⁹⁸. Тут же пекли хліб: його зазвичай ламали руками і, в окремих селах, називали “панахидою”⁹⁹ (прикметно, що в повсякденному житті тут про грубо порізаний хліб господині могли сказати: “Наламала хліба, як на похорон”¹⁰⁰). Інколи на місце померлого клали хлібину, яку під час похорону носили на кладовище, а після завершення обіду віддавали її курям та поросяткам.

---

⁹¹ Записано в селі Михайлівка Коростенського району в 2000 р. від Марії Іванівни Костюшко, 1931 р. народж., та Ярини Григорівни Тищенко, 1915 р. народж.

⁹² Записано в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.

⁹³ Кравченко В. Г. Етнографічні матеріали // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 214, арк. 82.

⁹⁴ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 86.

⁹⁵ Записано в селищі міського типу Базар Народицького району в 1996 р. від Катерини Василівни Гот’є, 1939 р. народж.

⁹⁶ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

⁹⁷ Кравченко В. Г. Етнографічні матеріали // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 214, арк. 77.

⁹⁸ Записано в селі Бехи Коростенського району в 2000 р. від Любові Юхимівни Бех, 1918 р. народж.

⁹⁹ Записано в селі Іванівка Малинського району в 1996 р. від Ольги Герасимівни Снітко, 1905 р. народж.

¹⁰⁰ Записано в селі Сарновичі Коростенського району в 2000 р. від Марії Захарівни Доманчук, 1930 р. народж.

Похоронний обід традиційно складався з дев’яти страв: каша, борщ, узвар, картопля, капуста, квасоль, вареники з маком, юшка з грибами. Завершували обід каша з борщем і кисіль¹⁰¹. Останні три страви становили мінімальну трапезу і вважалися обов’язковими. Причому кисіль у місцевій традиції був характерним як для весілля, так і для похорону, і мав різні назви: “вілезайло”¹⁰², “ведмідь”¹⁰³, “хвост”¹⁰⁴.

У досліджуваному краї “коливо” готували із води, меду і хліба. Крім того, інколи додавали до нього яблука: “*Коліво з сахару ці меду готовлять і тудя трут сїре яблуко або булку кришать. Тепер батюшка сваряца, шоб варіли*”¹⁰⁵. Яблука були традиційною складовою церковної панахиди: “*На поминки три паляниці, свічку, солодке, яблука*”¹⁰⁶. Зауважимо, що термін “коливо” поширений у народнорозмовній мові більшості обстежених сіл, а інша назва “канун” – лише для поселень на сході Житомирщини, на межі з Київщиною¹⁰⁷.

Серед місцевих поминальних страв також можна виокремити квасолю¹⁰⁸. Страва з неї інколи має окрему назву – “квасолянка” (квасоля з крупами на олії чи салі)¹⁰⁹, і під час поминального обіду її споживали першою. На півдні Середнього Полісся субститутом страви з квасолі інколи є горох¹¹⁰. Тут же

¹⁰¹ Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

¹⁰² Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

¹⁰³ Записано в селі Мелені Коростенського району в 2002 р. від Галини Василівни Грищенко, 1941 р. народж.

¹⁰⁴ Записано в селі Щорсівка Коростенського району в 2000 р. від Ганни Іванівни Білошицької 1926 р. народж.

¹⁰⁵ Записано в селі Корма Коростенського району в 1996 р. від Віри Лаврінівни Закусило, 1914 р. народж.; в селі Каленське Коростенського району в 2000 р. від Ольги Федорівни Палошкевич, 1917 р. народж.

¹⁰⁶ Записано в селі Корма Коростенського району в 1996 р. від Віри Лаврінівни Закусило, 1914 р. народж.

¹⁰⁷ Записано в селі Великі Мінки Народицького району в 1996 р. від Христини Павлівни Возної, 1914 р. народж.; в селі Буда-Вороб’ї Народицького району в 1996 р. від Поліни Юхимівни Поліщук, 1912 р. народж.; в селі Межиліски Народицького району в 1996 р. від Ольги Іванівни Рябенко, 1919 р. народж., та Ольги Петрівни Максюті, 1929 р. народж.; в селищі міського типу Базар Народицького району в 1996 р. від Катерини Василівни Гот’є, 1939 р. народж.

¹⁰⁸ Записано в селі Макалевичі Радомишльського району в 1996 р. від Марії Микитівни Вовк, 1926 р. народж.; в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.; в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.; в селі Магдин Овруцького району в 1999 р. від Надії Іванівни Редчиць, 1930 р. народж.; в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

¹⁰⁹ Записано в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.

¹¹⁰ Записано в селі Буки Малинського району в 1996 р. від Ольги Іллівни Кучарської, 1909 р. народж.; в селі Іванівка Малинського району в 1996 р. від Ольги Герасимівни Снітко 1905 р. народж.

серед поминальних також присутні варено-тістяні страви (локшина, галушки)¹¹¹, якими завершували поминальний обід. Відповідна традиція характерна і для населення історико-етнографічної Волині та правобережжя Середнього Подніпров'я.

Після похорону вранці відвідували могилу – носили снідання небіжчику¹¹². Зазвичай брали із собою коржики¹¹³ чи споріднені з ними “п”їрники”¹¹⁴. Того ж дня робили холодний обід¹¹⁵. У деяких селах могилу провідували впродовж наступних дев’яти днів. Крім їжі, на могилу також приносили воду з колодязя – напували мерця¹¹⁶. Кожну принесену страву трохи споживали самі, після чого від неї відкладали в окрему миску і ставили її на могилу¹¹⁷. Водночас у досліджуваному краї побутували й протилежні погляди, за якими часто на могилу ходити не годилося: *“Душам трівога, вони на спокой пошлі, але в дев’ятий і сороковий день ходили. Це найдорожчий обід. Вперед на могилу ходили, а тоді обідали”*¹¹⁸. Отже, існувала певна часова система поминань померлих у вигляді колективних обідів, церковних панахид та відвідувань могили померлого. Такими були третій (“третини”), дев’ятий (“дев’ятини”), сороковий (“сороковини”) дні. Інколи замість дев’ятого поминальним вважався дванадцятий день¹¹⁹. Перед кожним обідом йшли просити на могилу покійників: *“Приходьте до нас на обід”*¹²⁰. Для панахид найчастіше пекли три булки, які ламали, мастили медом і роздавали присутнім¹²¹.

Згадані поминальні дні пов’язані з певними обрядовими заходами, що мали на меті випроводити душу з хати. Загальновідомим у цьому сенсі є звичай виливання води з вікна на дев’ятий день¹²². Однак маємо свідчення і про її

---

¹¹¹ Записано в селі Вишевичі Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Василенко, 1932 р. народж.

¹¹² Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

¹¹³ Записано в селі Берестовець Коростенського району в 2002 р. від Надії Василівни Мельниченко, 1923 р. народж.

¹¹⁴ Записано в селі Бехи Коростенського району в 2000 р. від Любові Юхимівни Бех, 1918 р. народж.

¹¹⁵ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ. ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 86.

¹¹⁶ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

¹¹⁷ Записано в селі Мелені Коростенського району в 2002 р. від Галини Василівни Грищенко, 1941 р. народж.

¹¹⁸ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

¹¹⁹ Записано в селі Бехи Коростенського району в 2000 р. від Любові Юхимівни Бех, 1918 р. народж.

¹²⁰ Записано в селі Вирва Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Стельмах, 1923 р. народж.

¹²¹ Записано в селі Межиліски Народицького району в 1996 р. від Ольги Іванівни Рябенко, 1919 р. народж., та Ольги Петрівни Максюті, 1929 р. народж.

¹²² Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

зберігання у хаті до дванадцятого чи сорокового дня¹²³. Передостання традиція побутувала спорадично, однак зафіксована і в інших районах північної частини Середнього Полісся: *“На дванадцятий день в церкві одправляють панахиду. Дома збирають обід тим, хто труну робив, і хто яму копав, і куховаркам. Посіли, приходить хазяйка з церкви, за ту воду і віліває на покуть знадвору на третю плашку”*¹²⁴. Найчастіше воду виливали на покутній ріг хати – на “угол”, рідше несли “на бегучу воду”¹²⁵, на кладовище¹²⁶, “пуд дерево”¹²⁷. Причому таку воду треба було виливати від себе – “на одлив”. Іноді вода вважалася лікувальною: її пили від “ляку”¹²⁸. Хліб, що лежав на вікні, віддавали собаці (щоб на неї пішли злі думки, які, за місцевими уявленнями, могли затриматись у хаті після похорону¹²⁹), або, як і воду, клали його “на тей угол, де лежав покойник – горобейчікі з’їдять”¹³⁰.

Усі поминальні вечері разом із ложками залишали на столі до ранку. Годування померлих у народному світогляді пов’язувалося з їхнім вшануванням, поминанням, що забезпечувало спокійне перебування на тому світі. Так, одному чоловіку приснилися двоє померлих односельців, котрі сиділи з мідяками в руках і казали, що дуже голодні, бо жінки їх ніколи не поминають¹³¹. Свідченням цьому є й окремі зразки місцевого фольклору¹³²:

*Ой, душечко, де ж ти ходила,
Ой, душечко, де ж ти ходила,
Що ти грехі погубила,
Що ти грехі погубила?
Я ходила на дев’ятий об’єд,*

---

¹²³ Записано в селі Михайлівка Коростенського району в 2000 р. від Марії Іванівни Костюшко, 1931 р. народж., та Ярини Григорівни Тищенко, 1915 р. народж.

¹²⁴ Записано в селі Бехи Коростенського району в 2000 р. від Любові Юхимівни Бех, 1918 р. народж.

¹²⁵ Записано в селі Михайлівка Коростенського району в 2000 р. від Марії Іванівни Костюшко, 1931 р. народж., та Ярини Григорівни Тищенко, 1915 р. народж.

¹²⁶ Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

¹²⁷ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

¹²⁸ Записано в селі Сарновичі Коростенського району в 2000 р. від Марії Захарівни Доманчук, 1930 р. народж.; в селі Старий Дорогинь Народицького району в 2001 р. від Надії Іванівни Лаворчук, 1920 р. народж.

¹²⁹ Записано в селі Мелені Коростенського району в 2002 р. від Галини Василівни Грищенко, 1941 р. народж.

¹³⁰ Записано в селі Каленське Коростенського району в 2000 р. від Ольги Федорівни Палюшкевич, 1917 р. народж.

¹³¹ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

¹³² Записано в селі Іванівка Малинського району в 1996 р. від Ольги Герасимівни Снітко, 1905 р. народж.

*Я ходила на годовий об'єд –
Грехі погубіла,
Грехі погубіла.*

Найчастіше побачити померлого сподівалися саме в дні проведення поминальних обідів: *“В одній родині вечеру на столі лишили, а ложки прибрали, то вночі на столі щось стукало, наче руками ложки шукало”*¹³³; *“Я вночі прокинулась, а на столі наче білий голубець сидить”*¹³⁴. Уявлення про душу померлого як про птаха зустрічаємо й у деяких пісенних текстах. Так, за померлим батьком співали¹³⁵:

*Улітає голуб в дальню сторону,
Навік покидає голубку свою. [два рази]
Пішов я в мир далекий, звідти ж не прийти.
Не плачте ж, діточки, бо тяжко мені. [два рази]
Улітає голуб в далеку сторону,
Ой вернись, соколе, ще хоч раз гляну. [два рази]*

Поряд із поминальними трапезами, важливою для спасіння душі вважалася і молитва жебрака: *“Молитва ніщого найвища”*¹³⁶. Вона також оберігала господарство померлого від збитків, які після смерті вважалися звичним явищем: *“Щоб з хазяйства ніщо не пропадало, треба дарить нищих”* (с. Бехи)¹³⁷.

Період поминань також пов'язаний із низкою заборон на виконання окремих хатніх робіт. Так, житло не мили й не прибирали щонайменше протягом дев'яти днів. Упродовж цього ж періоду не шили і не пряли (с. Бехи)¹³⁸. Не мазали хати від семи днів і до року: *“В хаті після померлого не мазали сєм день – замазуєш душі очі”*¹³⁹; *“Хату після похорона не мажуть дві неділі, щоб душі не вигонить з хати, бо глина вадить”*¹⁴⁰. Хату замітали лише після виносу домовини, причому сміття сипали в піч і палили. Спалювали також одяг, в якому померла людина.

---

¹³³ Записано в селі Буда-Вороб'ї Малинського району в 1996 р. від Віри Степанівни Бондаренко, 1912 р. народж.

¹³⁴ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

¹³⁵ Записано в селі Вишевичі Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Василенко, 1932 р. народж.

¹³⁶ Записано в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.

¹³⁷ Лукьянов В. Етнографічні та фольклорні матеріали 1928–1929 рр. // НАНФ ІМФЕ, ф. 15, оп. 3, спр. 215, арк. 84.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Записано в селі Каленське Коростенського району в 2000 р. від Ольги Федорівни Палюшкевич, 1917 р. народж.

¹⁴⁰ Записано в селі Михайлівка Коростенського району в 2000 р. від Марії Іванівни Костюшко, 1931 р. народж., та Ярини Григорівни Тищенко, 1915 р. народж.

Річні поминання. Найголовнішими у поминальному річному циклі були батьківські вечері, відомі на території Середнього Полісся як “деди” (“деди”). Переважно справляли трьох “дедов” – у п’ятницю перед Великим постом (цей тиждень має назву саме “дідівського”), Трійцею та “в осень”. До осінніх “дедов” найчастіше належали свята Кузьми і Дем’яна, Дмитра (Змітра), Михайла. Інколи “дедов” поминали вчетверте – на Спаса¹⁴¹. У зазначені дні заборонялося мазати і прати. Для усіх померлих родичів готували гарячу вечерю, запрошували їх до хати, де їх згадували почергово під час трапези. Згідно з народними уявленнями, під час вечері душі померлих споживали пару свіжозварених страв. З цією ж метою на ніч залишали всі миски з їжею на столі. Цікаво, що кількість поминальних страв відповідала кількості наїдків, яку готували на похорон: *“Яшну кутю, кісель, вареники з яблуками або маком – усього дев’ять страв, усє поєніє”*¹⁴².

Побутування традиції вшанування “дідів” у дослідженому краї має певні аспекти, які не завжди легко пояснити. Йдеться про існування добре збереженої поминальної традиції в усіх обстежених селах межиріччя Ужа і Тетерева, що номінуються “мужицькими”, і майже повну відсутність історичної пам’яті про неї в середовищі місцевої шляхти. Зокрема, в останньої замість терміну “деди” існують такі означення поминальної традиції, як “поминальниці” чи “кухлики”. Суть їх полягала в тому, що у відповідні, зазвичай постові суботи до православної церкви носили їжу на панахиду. Остання мала місце і в “мужицьких” селах, але тут, на відміну від шляхетських, суботня панахида в церкві поєднувалася із п’ятничною поминальною вечерею в хаті. До церкви найчастіше брали три хлібини і мед¹⁴³. Для порівняння цього звичаю подаємо етнографічні записи із “шляхетських” і “мужицьких” сіл. У “шляхетських” селах: *“Дедов толькі в церкві поминали перед Тройцею, перед Змітром”*¹⁴⁴; *“Поминальниця у нас не знають”*¹⁴⁵; *“Перед Дмитром, Михайлом до церкви носили поминальне. Вечерю ж у п’ятницю робили лише як хазяїн був Дмитро чи Михайло. Варили борщ, пшоняну кашу, картоплю, вареники, робили коливо з*

¹⁴¹ Кутельмах К. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів, 1999. Вип. 2. Овруччина. 1995. С. 191–210; Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва, 2005. С. 76–89.

¹⁴² Записано в селі Васьковичі Коростенського району в 2005 р. від Марії Дмитрівни Васьківської, 1927 р. народж.

¹⁴³ Записано в селі Калинівка Народицького району в 1996 р. від Марії Макарівни Конопацької, 1926 р. народж.; в селі Чоповичі Малинського району в 1996 р. від Надії Василівни Филоненко, 1919 р. народж.; в селі Недашки Малинського району в 1996 р. від Марії Іллівни Вербицької, 1922 р. народж.; в селі Вишевичі Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Василенко, 1932 р. народж.

¹⁴⁴ Записано в селі Каленське Коростенського району в 2000 р. від Ольги Федорівни Палюшкевич, 1917 р. народж.

¹⁴⁵ Записано в селі Купеч Коростенського району в 2002 р. від Христини Павлівни Ходаківської, 1931 р. народж.

ситою”¹⁴⁶. У “мужицьких” селах: “За вечерею припоминали на ім’я усіх умерших у родині. У нас деди робили і перед Парасками”¹⁴⁷; “Назавтра у суботу для дедов робили снадання – гарячі млинці, смажене сало, сир, масло, шоб їжа парувала”¹⁴⁸; “Деди справляли у п’ятницю перед Кузьмою і Дем’яном, Михайлом і Різдом. Увесь тиждень перед Різдом вважається поминальним”¹⁴⁹; “На трійцькі діди готували локишину”¹⁵⁰.

Показово, що на нерозповсюдженість практики хатнього поминання “дідів” у коростенської шляхти звернув увагу ще Василь Кравченко. Проте нам вдалося виявити, хоча й локальну, однак досить повну інформацію про осінні поминання в середовищі деяких місцевих шляхетських родів: “Колись деди були і в Ходаках, але я їх не знаю. Деди справляли на Михайла, вечерали, оставляли страві, ложки ложили опуклим до гори. У кого ложка перевернута – вмре. Як щось упаде, хай полежить, то покойнік хоче. Окремої миски зі стравами дедом не ставили. Їжу на ранок оддавали пташкам зі словами: “Поменіт дедов і батов, і всех умерших душечок”. Девці на деди все можна робіть, а жонці – не, вона шоб хати не мазала”¹⁵¹.

Натомість на Овруччині та Народицьчині “деди” поширені як у середовищі мужиків, так і шляхти: “Деди у нас перед Михайлом, перед постовими запусками і перед Трійцою. Перед Трійцою – це саміє главнейшіє деди. В церкву хлеб несуть. В п’ятницю посну вечерю, а в суботу – скоромну. Борці варять і кашу пшоняну, шоб пара пошла”¹⁵²; “Діди перед Трійцою справляли і перед постом, і перед Піліповкою, перед запусками. Коливо вперед брали, тоді картоплі, борці, кашу. В самому конці знову брали коливо”¹⁵³.

Провідування могил померлих відбувалося й у різні дні після Великодня. Найчастіше це був другий день великоднього тижня¹⁵⁴. Тоді на могилах залишали

---

¹⁴⁶ Записано в селі Корма Коростенського району в 1996 р. від Віри Лаврінівни Закусило, 1914 р. народж.

¹⁴⁷ Записано в селі Обиходи Коростенського району в 1996 р. від Параски Лазарівни Ткаченко, 1922 р. народж.

¹⁴⁸ Записано в селі Великі Міньки Народицького району в 1996 р. від Христини Павлівни Возної, 1914 р. народж.

¹⁴⁹ Записано в селі Вирва Радомишльського району в 1996 р. від Ганни Іванівни Стельмах, 1923 р. народж.

¹⁵⁰ Записано в селі Макалевичі Радомишльського району в 1996 р. від Марії Микитівни Вовк, 1926 р. народж.

¹⁵¹ Записано в селі Ходаки Коростенського району в 2002 р. від Христини Федорівни Потопальської, 1916 р. народж.

¹⁵² Записано в селі Можари Овруцького району в 2005 р. від Тетяни Іллівни Можаровської, 1917 р. народж.

¹⁵³ Записано в селі Ласки Народицького району в 2005 р. від Олександри Олександрівни Мельник, 1918 р. народж.

¹⁵⁴ Записано в селі Васьковичі Коростенського району в 2005 р. від Марії Дмитрівни Васьківської, 1927 р. народж.

шматочки паски, яйця, “шоб пташечки збирали да поминали. А яйце ціле да собаки позбирають, порозжовують і все”¹⁵⁵. До провідних і, вочевидь, дохристиянських заходів належить чищення могил з обов’язковим спалюванням сміття та гілок у четвер Навського Великодня. Останній звичай, можливо, пов’язаний із традицією гріти небіжчиків. Нині ця традиція на території Середнього Полісся завдяки церковній забороні вже призабута. У наш час могили чистять напередодні Великодня: “Колись могилки прибирали у Навський Великдень і крашанки лишали, тепер іще до Паски”¹⁵⁶; “Крашанку (кладуть. – І. Н.) на хрест, шоб собаки пуд хрестом не зайняли. Хрест шоб з рушником, шоб не голій (був. – І. Н.)”¹⁵⁷. Поминальний характер мали також вечері, які влаштовували на всі три різдвяні куті, а також у Чистий четвер. Тоді, за народною традицією, готували рибу. Вечерю, як і в дні інших поминань, завжди залишали “ночувати” на столі.

Післявеликоднє поминання на теренах Коростенщини називають “Проводами”, на Овруччині – “Радовніцею”. Умовна межа поширення цих термінів по лінії північ – південь проходить північніше села Васьковичі Коростенського району. Зокрема, мешканці північних від цієї умовної межі сіл твердять, що це був єдиний у році день, коли йшли запрошувати на кладовище “дедов”: “Запрошуют дедов толькі перед Радовніцею. Ідуть у понеділок перед Радовніцею, прибірають могилку і кажуть дедам: “Ідіть до нас на вечеру”, тобто увечері. На цю вечеру готові борщ, кашу, мед. А всіравно у ввоторок на могили несуть їсти, крашаниє яйця, цукерки. У понеділок же вішали на хрест чістого рушника, а тепер венка. Од Паски до Радовніці млінцов не печуть, а варіт, то всьо можна. На Радовніцу ж млінци і тонкіє, і товстіє, і пампушки”¹⁵⁸. Відвідуючи могили напередодні Радовніци, також брали із собою яйця: “У нас на деди навек ідуть прибірають могилку у понеділок, то несуть яйця”¹⁵⁹. Водночас тут дотримувалися й давнього за походженням звичаю щодо випікання хлібних виробів від Великодня до Радовніци: “Як на Великдень до ночі напечеш млінцов, то вже цілий тиждень можна пекті, а як не напйок, то до Радовніци од Великодня млінцов не пеклі. Хлеба теж не пеклі”¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Записано від того самого інформатора.

¹⁵⁶ Записано в селі Мелені Коростенського району в 2002 р. від Галини Василівни Грищенко. 1941 р. народж.

¹⁵⁷ Записано в селі Гуничі Овруцького району в 2005 р. від Надії Захарівни Пінчук, 1914 р. народж.; в селі Михайлівка Коростенського району в 2000 р. від Марії Іванівни Костюшко, 1931 р. народж., та Ярини Григорівни Тищенко, 1915 р. народж.

¹⁵⁸ Записано в селі Можари Овруцького району в 2005 р. від Тетяни Іллівни Можаровської, 1917 р. народж.; в селі Гуничі Овруцького району в 2005 р. від Надії Захарівни Пінчук, 1914 р. народж.; в селі Ласки Народицького району в 2005 р. від Олександри Олександрівни Мельник, 1918 р. народж.

¹⁵⁹ Записано в селі Тхорин Овруцького району в 2005 р. від Ганни Семенівни Куліш, 1932 р. народж.

¹⁶⁰ Записано від того самого інформатора.

* * *

Розглянувши комплекс поховальних та поминальних заходів у селах північно-східної частини Середнього Полісся, пересвідчуємося, що більшість із них є типологічно тотожними звичаям інших регіонів. Водночас поховальний ритуал “околичної” шляхти містив у минулому низку локальних особливостей, а також зберігав деякі риси давніх звичаїв та світоглядних уявлень (наприклад, відомості про поховання покійника у видовбаних колодах, інколи – у склепах).

Спорядження покійника в домовину становив повний комплект народного вбрання: натільні компоненти, головні убори, плечовий одяг, інколи плетене взуття, а також запасний одяг, причому з ознаками соціальної стратифікації. Так, у шляхти до смерті зберігали весільні адамашкові чи атласні “каптани”. Похоронний обряд неодруженої молоді відзначався значною кількістю атрибутів шлюбно-правової санкції (деревце у “мужиків”, вінок і коровай-“п’їрник” у шляхти) та деякими специфічними (“шляхетськими”) складовими одягу – шовкові хустки, каблучки.

Рослини, які клали в труну, посвячували переважно в день Трійці. Їх набір у північній та південній частинах досліджуваного краю був різним. Крім того, з апотропейною метою використовували “марену”, “тою” та мак-“відун”. У шляхти побутували й інші звичаї: перевозили труну з покійником до могили на санях, накривали коней килимом, залучали коня до поховального обряду.

Обов’язковими ритуальними поминальними стравами повсюдно були борщ, каша і кисіль. Подекуди їх доповнювали спорадично поширені на досліджених теренах страви із бобових та варено-тістяні наїдки (Радомишльський район). По різному називали таку поминальну страву, як каша – “коливо” (Овруцький, Коростенський, Малинський, Радомишльський райони) або “канун” (Народицький район).

Поминали померлих родичів (“справляли дедов”) у період переходу від зими до весни, від весни до літа та від осені до зими. На відміну від загального масиву поліських поселень у “шляхетських” селах виявлено два ареали, в яких зберігся обряд дідівської вечері: південний (межиріччя Тетерева та Ужа), де згаданий звичай нині майже зник, і північний (межиріччя Ужа та Норині), де він побутує й досі у традиційному вигляді – як і в “мужицьких” селах. Такий стан у першому ареалі зумовили, на нашу думку, певні соціально-економічні та історичні особливості, а не етнокультурна розбіжність місцевої шляхти та “мужиків”.

**FUNERAL AND REMEMBRANCE RITES OF THE “OUTLYING”
GENTRY IN THE VILLAGES OF THE NORTH-EAST PART OF
ZHYTOMYR REGION (late XIXth – XXth centuries)**

Iryna NESEN

The Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine of the National Academy of Sciences
of Ukraine, Study and Research Department

The article introduces the analysis of the structure and distinctive features of the funeral rites of the “outlying” gentry in the villages of the north-east part of Zhytomyr region. Based on the archival, printed, and expedition materials all the elements of the funeral rite are clearly traced. This includes the main rite attributes, timeline of after-death funeral banquet, and several relict phenomena such as transportation of coffin in a sledge, horse as funeral participant, ritual approaches to funeral clothing. Even at the beginning of the XXth century the funeral rite for the local gentry keeps social stratification elements, such as wearing of expensive top shoulders cloths by women, use of silk shawls and several specific wedding attributes (carpet, spice-cake – local name *p'irnyk* applies, broom) in funerals of not married youth. Given the examined facts, the author argues that despite the adherence to a regional format, the funeral rite of “outlying” gentry includes a number of local varieties.

Key words: Polissya, “outlying” gentry, funeral rites, ritual attributes, coffin, carpet, “captan”.

**ПОГРЕБАЛЬНЫЕ И ПОМИНАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ В СРЕДЕ
“ОКОЛИЧНОЙ” ШЛЯХТЫ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ
ЖИТОМИРЩИНЫ (конец XIX – XX века)**

Ирина НЕСЕН

Музей народной архитектуры и быта Украины НАН Украины,
научно-исследовательский отдел

В статье рассматриваются вопросы структуры и особенностей погребальных и поминальных обрядов “околичной” шляхты в селах северо-восточной Житомирщины. На основе архивных, изданных источников и полевых материалов прослеживаются все составляющие погребального ритуала, его главные атрибуты, временные сроки посмертных поминок, выделяются некоторые реликтовые явления, в частности перевозка гроба на сани, лошадь как участник похорон, обычные взгляды на погребальную одежду. Еще в первой четверти XX в. похороны местной мелкой шляхты сохраняли элементы социальной стратификации: одевание женщинам верхней плечевой одежды из дорогих покупных тканей, использование шелковых платков и некоторых специфических свадебных атрибутов (ковер, наперники, венки) при похоронах холостой молодежи. На

основании рассмотренных фактов автор утверждает, что погребальный ритуал “околичной” шляхты, сохраняя в целом общерегиональную структуру, имеет и ряд локальных особенностей.

Ключевые слова: Полесье, “околичная” шляхта, погребальный ритуал, обрядовые атрибуты, гроб, ковер, кафтан.

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2008

Прийнята до друку 18.12.2008